

Makale Bilgisi: Altun, F. İ. (2020). Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 133-151.	Article Info: Altun, F. İ. (2020). Bronze Crosses In Bandırma Archeology Museum During The Byzantine Period. DEU Journal of Humanities, Volume: 7, Issue: 1, pp. 133-151.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 26.11.2019	Date Submitted: 26.11.2019
Kabul Edildiği Tarih: 19.01.2020	Date Accepted: 19.01.2020

BANDIRMA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE YER ALAN BİZANS DÖNEMİNE AİT BRONZ HAÇLAR

Feride İmrana Altun*

ÖZ

Bu makale kapsamında Bandırma Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda yer alan on adet bronz haç incelenmiştir. Çalışma sırasında haçlar, kilisede kullanılan ve boyunda asılarak taşınan pandantif (sarkaç) haçlar olmak üzere iki grup altında ele alınmıştır. Haçların tamamı döküm tekniğinde yapılmış ve üzerlerindeki süslemeler kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. Adak haçı, olarak değerlendirilen eserin üzerinde Grekçe yazıt vardır. Bu bakımdan önemlidir. Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde bulunan dokuz adet pandantif haç kollarının biçimine göre, yassı, silindirik ve dairesel kesitli olarak gruplandırılmıştır. Yassı kollu pandantif haçların bir grubu üzerinde kazıma tekniği ile oluşturulmuş iç içe daire motifleri vardır. Bu tür süslemeli haçların Bizans toplumunda oldukça beğenildiği ve yüzyıllar boyunca kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu haçlar öncelikle Bizans dünyasındaki genel özellikleri ile ele alınmış, sonrasında benzer örnekleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Buluntu yerleri bilinmeyen, müzeye satın alma yoluyla kazandırılan bu eserlerin tarihlendirme önerileri de çok yakın benzerleri üzerinden yapılmıştır. Arkeolojik alanların Bizans tabakalarında olduğu kadar, müzeler ve özel koleksiyonlarda sıklıkla yer alan objeler Bizans dini yaşamına ilişkin somut belgeler olarak Bizans yaşam kültürü ve alışkanlıklarını algılamayı kolaylaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Bronz, Haç, Pandantif, Bandırma Arkeoloji Müzesi

BRONZE CROSSES IN BANDIRMA ARCHEOLOGY MUSEUM DURING THE BYZANTINE PERIOD

ABSTRACT

In this article ten Byzantine crosses were examined took placed in Bandırma Archaeology Museum collection. During the study, the crosses were handled under

* Doktor öğretim üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, faltun@bandirma.edu.tr ORCID: 0000-0003-2709-6033

two groups as, used in the church and used in necklace as pendant crosses. The crosses are made by casting technique and the decorated by incised. There is a Greek inscription on the cross which is considered as votive cross. It is important in this respect. The nine pendant crosses found in the Bandırma Archaeology Museum are grouped as flat, cylindrical and circular according to the shaped of their arms. One a group of pendant crosses with flat arms there are concentric circle motifs created with incised technique. It is understood that this kind of ornamented crosses were highly appreciated in Byzantine society and used for centuries. The crosses were first discussed with their general characteristics in the Byzantine world and then compared with their similar ones. Dating suggestions for some of these purchased artworks with unknown provenance were offered by their close equivalents. As concrete documents regarding Byzantine religious life, these objects, which are frequently encountered in museums and private collections as well as in the Byzantine layer of archeological sites, facilitate understanding the lifestyle, culture, and habits of the Byzantines.

Keywords: Byzantine, Bronze, Cross, Pendant, Bandırma Archaeology Museum

GİRİŞ

Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki, Bizans dönemine ait bronz haçları çalışmaya olanak sağlayan müze müdürü Sayın İlham Öztürk'e, çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen müze araştırmacısı Sayın Gülay Yılmaz'a ve müzede görevli arkeolog Sayın Döndü Turhan'a çok teşekkür ederim. Çalışma kapsamında Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki on adet bronz haç incelenmiştir. Eserler müze koleksiyonuna, satın alınma yoluyla kazandırılmıştır. Söz konusu eserlerin tam buluntu yerleri bilinmemektedir. İncelenen haçların biri adak, dokuzu ise boyunda taşınmak amacı ile yapılmış pandantif haçtır. Adak haçının üzerinde kazıma Grekçe yazıt bulunmaktadır. Haçların tamamı döküm tekniğinde yapılmış ve üzerlerindeki süslemeler kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. Pandantif haçların bir grubu üzerinde iç içe daire motifleri bulunmaktadır. İncelenen haçların benzer örnekleri Türkiye ve Türkiye dışındaki müze, koleksiyon ve kazı buluntuları arasında yer almaktadır. Makale içinde ayrıntılı olarak ele aldığımız bu eserler makale sonunda katalog bilgileri ile tanıtılmaktadır.

1. Bizans'ta Haç Kültürü

Haçın, Hıristiyan inancı ve sanatında önemli bir yeri vardır. Haç (**σταυρός**), İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize etmektedir. Bu sembol, İsa'nın çarmıh üzerindeki ölümü ile sonsuz yaşam umudunu sunmasıyla Hıristiyan inancının en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur (Podskalsky, 1991, ss. 549-550). İsa'nın çarmıha gerilmesi, ölüme karşı zaferi simgelemekle birlikte aynı zamanda Hıristiyanlık ve imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferin de sembolüdür (Acara Eser, 2010a, s. 27). Haç kültürü, Büyük Konstantinus' un 312 yılında Maxentius'a karşı kazandığı Milvian

köprüsü¹ savaşımdan sonra önemli bir simge haline gelmiştir. Savaşa başlamadan önce İmparator veya adamları, gökyüzünde bir simge görmüşler ve kalkanlarına bu simgeyi resmetmelerini dile getiren bir ses duymuşlardır. Büyük Konstantinus döneminde yaşamış tarihçi Eusebios (265-337/40) kaleme aldığı imparatorun hayatını anlattığı eserinde Haç simgesini savaşta ordusunu yönetirken kullanmasını ve sancağın üzerine resmetmesini söyleyenin İsa olduğunu anlatmaktadır (Gregory, 2008, s. 57; Acara Eser, 2010a, s. 27). Bazı farklı kayıtlara göre de İmparator gökte üzerinde “hoc vinces” “Zafer Burada” yazmakta olan haç şeklinde bir ışık görmüştür (Acara Eser, 2010a, s. 27). Ve o andan sonra Büyük Konstantinus, haç işaretini, askeri birliklerinin standartı Labarumu² olarak kullanmaya başlamıştır (Gregory, 2008, s. 57). Haç zaman içerisinde Erken Roma dönemindeki imparatorluk standartları, vexillum ve tropaeum’un yerini almıştır³. Ayrıca Büyük Konstantinus’un annesi Helena ile Kudüs Patriği Makarios’un Gerçek Haça ait parçaları Kutsal Topraklarda bulması haç kültürünün gelişmesini sağlamıştır (Taft ve Kazhdan, 1991, ss. 551-553). Haç kültürünün önemi İmparator Heraklios (610-641) döneminde 614 yılında Sasanilerin Kudüs’ü almasıyla artmıştır. Sasaniler kutsal kenti yağmaladılar. İmparator Konstantinus’un yaptırdığı Kutsal Mezar Kilisesi’ni yıkarak Kutsal Haçı başkentleri Ktesifon’a taşıdılar. 628 yılında İmparator Heraklios büyük bir başarı kazanmış ve Sasanilerden Kutsal Haçı alıp Kudüs’e geri götürmüştür (Gregory, 2008, ss. 161-162).

Haç, İkonoklasms Dönemi’nde (726-843) tapınılması ve tasvir edilmesi uygun bir simge olarak önem kazanmıştır (Acara Eser, 2010a, s. 27). Zaman içinde Haç hem askeri hem de dini törenlerin önemli unsurlarından biri haline almıştır (Sandin, 1992, ss. 72-113). Bizans günlük yaşamına baktığımızda, bayram günlerinde kilise ile saray arasında yapılan yürüyüşlerde, doğal afetlerden sonra kentte yapılan ayinlerde haç taşındığı yazılı ve görsel kaynaklardan anlaşılmaktadır (Cotsonis, 1994, ss. 8-10; Acara Eser, 2010a, s. 28)⁴. VII. Konstantinus Porphyrogennetos’un (913-959) “Seremoniler” kitabından haç tipleri ve kullanımı hakkında bilgi edinilmektedir (Acara Eser, 2010a, s. 28). Haçın kullanıldığı dini törenlerin

¹ Milvian Köprüsü: Tiber ırmağı üzerindeki köprü, Roma’ya 3 km. uzaklıktadır (Gregory ve Cutler, 1991, s. 1375).

² Labarum: Hristiyan askeri standartı üzerinde İsa’nın monogamı Chi-Rho yer alır (Cotsonis, 1994, s. 8).

³ Standart: Alem, bayrak, Vexillum: Askeri alayın törenlerde taşıdığı bir direğin üstüne bağlı yatay çubuk asılı kare saçaklı bayrak, Tropaeum: Mağlup edilen düşmanın silahların asıldığı ağacın gövdesi (Cotsonis, 1994, ss. 117-118).

⁴ 6. yüzyılda Venantius Fortunatus (530-609) tarafından haçın onuruna yazılan *hymnos*’tan dini törenler sırasında haç taşındığı öğrenilmektedir (Downey, 1954, s. 276).

başında Ökaristi/ Evkharistia yer alır⁵. Ökaristi/Evkharistia'nın bir bölümünü oluşturan Küçük Giriş; Kutsal Kitap Litürjisi'nin girişi olan dini törendir. Bu tören sırasında diakon rahipler, hizmetkârlar eşliğinde İncil'i nefteki altardan alarak altarın arkasındaki templona taşır. Bu İsa'nın "söz" olarak gelişini sembolize eder (Acara, 1998, s. 189). Rahip ayin sırasında bir elinde küçük haçı diğer eliyle de buhurdanı tutmaktadır (Acara, 1998, s. 195). Büyük boyutlu haçlar önemli yortularda "İsa'nın Doğumu" (25 Aralık), ve "Müjde" (9 Mart) olduğu gibi veya Paskalya'dan önceki perhizin üçüncü pazarında yapılan ayinlerde tören alayının başında taşınmaktadır (Acara Eser, 2010a, s. 28).

Bizans döneminde minyatürlü el yazmaları, tören haçlarının nasıl kullanıldıklarına ilişkin görsel bilgiler sunmaktadır. Örneğin 11. yüzyıla tarihlenen Ioannes Skylitzes'e ait Madrid Kroniğinde, yer alan minyatürlerin birinde, Konstantinopolis'teki bir kuraklığa son vermek için düzenlenen tören tasvir edilmiştir. Minyatürde, tören alayının önündeki iki rahip ellerinde uzunca saplı tören haçlarını taşırken gösterilmiştir (Resim 1).



Resim 1 – Ioannes Skylitzes'e ait Madrid Kroniği, (Evans ve Wixom, 1997, s. 11 kat. 338).

Tören alaylarının başında taşınan tören haçları, çoğunlukla "Latin Haçı" şeklindedir. Haç kolları merkezden uçlara doğru genişler. Kol uçları bazen düz, bazen kolların köşeleri damla, yassı daire veya küre ile sonlanır (Cotsonis, 1994, s. 40; Acara Eser, 2010a, s. 29). Haçın alt kolu diğerlerine nazaran daha uzundur ve haçı taşıyabilmek için sap vardır. Genelde sap ahşap bir asaya geçirilebilecek şekilde silindirik ya da aşağıya doğru sivrilen yassı bir levhadan oluşur.

⁵ Ökaristi; İsa'nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmek ve şarabın kutsandığı ayindir (Acara, 1998, s. 188).

Alt kolda elde tutulabilecek biçimde tasarlanmış düz bir sapı olan haçlar ise takdis etmek amacı ile kullanılmıştır. Haçların boyutları kullanıldığı kilisenin büyüklüğü ve törenin niteliğine veya adağı yapan kişiye bağlı olarak değişim göstermektedir (Dodd, 1987, s. 168). Adak haçlarında ithaf veya adak yazıtı, figür ve bir yere sabitlenmesi için delikler bulunmaktadır (Acara Eser, 2010a, s. 29). Takdis törenlerinde veya adak olarak kullanılan haçlar daha küçük boyutludur. Türkiye'deki çeşitli müzelerde adak ya da takdis haçlarının çok sayıda örneğini bulmak mümkündür (Acara Eser, 2010b, s. 477).

Bizans döneminde haçlar, törensel işlevlerinin yanı sıra küçük boyutlu pandantif (sarkaç) olarak boynuna asılarak da kullanılmıştır.

Hıristiyanlar tarafından kullanılan pandantif haçlar genellikle; nazar, hastalık ve kötülöklere karşı koruyucu özelliği olduğuna inanılan, kadın ve erkekler tarafından boynuna asılan takılardır (Koroğlu, 2004, s. 45). Pandantif haçlar, 9. yüzyıldan itibaren Bizans halkının beğenisinin bir parçası olmuştur. 12. yüzyılda piskoposların resmi giysilerin bir parçası haline gelmiştir (Acara Eser, 2007, s. 38 dipnot 12).

Bu tür pandantif haçların bir kayış, ip veya zincir ile boynuna asıldığı bilinmektedir. Bizans görsel sanatında özellikle Kapadokya Bölgesindeki kaya kiliselerindeki duvar resimlerinde bazı örneklerde azizler boyunlarında zincire asılmış pandantif haçlarla betimlenmiştir. Örneğin Niğde Andabalis Kilisesi'nde Aziz Mamas ve Göreme Karanlık Kilise'de Aziz Orestes boynunda zincire takılmış pandantif haçlarla gösterilmişlerdir (Warland, 2012, ss. 369-384, res. 9-10) (Resim 2 a-b).



Resim 2a-2b – Niğde Andabalis Kilisesi Aziz Mamas ve Göreme Karanlık Kilise'de Aziz Orestes (Warland, 2012, ss. 369-384, res. 9- 10).

Resimlerden de anlaşıldığı gibi Bizans toplumunda bireylerin boyunlarına, sıklıkla taktıkları pandantif haçlar, yüzyıllar içinde kullanılmaya devam etmiştir.

1.1. Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Haçlar

Bandırma Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda on adet bronz ⁶ haç bulunmaktadır. Çalışmamız sırasında haçlar kilisede kullanılan ve boyunda asılarak taşınan pendentif haçlar olmak üzere iki grup altında incelenmiştir. Müze koleksiyonunda bir adet adak haçı bulunmaktadır (Kat. no. 1). Haçın, ahşap bir asaya geçirilebilecek şekilde silindirik veya aşağıya doğru sivrilen yassı bir levhası olmadığından takdis veya tören haçı olarak nitelmemiz mümkün değildir. Eserin boyutunun küçük olması ve üzerinde yazıt bulunmasından dolayı adak haçı olarak değerlendirilmiştir⁷. Eser, Latin haçı biçiminde, haç kolları merkezden dışarıya doğru genişlemekte ve içbükey olarak sonlanmaktadır. Haçın ön yüzünde kazıma tekniğinde yapılmış Grekçe yazıt yer almaktadır. Yazıtta harfler, haç kollarının üzerinde yukarıdan aşağıya **ΦΩC (ışık)** ve soldan sağa **ZΩH (yaşam)** olarak okunmaktadır (Resim 3). Adak haçının biçim açısından yakın benzer örnekleri Walters Art Museum'da bulunan 57.629 ve 57. 630 müze envanter nolu haçlardır⁸.



Resim 3 – Bandırma Arkeoloji Müzesi Bronz Adak Haçı

⁶ Bizans İmparatorluğunda bronz (chalkos Bizans döneminde “kalkos” terimi, tüm bakır, bakır- kalay alaşımları için yaygın olarak kullanılmıştır (Mango ve Bouras, 1991, ss. 326-327). Bronz doğada saf olarak bulunmamakta, bakır- kalay alaşımından elde edilmektedir. Bakırdan daha sert ve dayanıklıdır. Bronz soğuk işlenmez tavlama gerekir. Daha çok döküm için tercih edilmiştir. Bronzdan hem günlük yaşamda kullanılan objeler hem de dini işlev için hazırlanmış objeler üretilmiştir. Litürjik işlevli bronz eşyalara baktığımızda; tören haçları ve haç kaideleri, buhurdan, kandiller, içlerine yağ konan camdan kandillerin bir daire içinde yer aldıkları aydınlatma aracı olan polykandelonlar yapılmıştır (Acara, 1997, s. 94).

⁷ Adak haçları için bkz. Acara Eser, 2010a: 29, dip not 14.

⁸ Walters Art Museum'daki haçlar, gümüşten yapılmış ve üzerlerinde Grekçe adak yazıtı bulunmaktadır. Haçlar 550 yılına Erken Bizans Dönemine tarihlenmektedir (<https://art.thewalters.org/detail/34501/votive-or-dedicatory-cross/> Erişim Tarihi: 24.11.2019).

Haçın üzerindeki yazıtın benzer örneği Selanik Bizans Kültürü Müzesi'nde bulunan BA 43/1 envanter nolu kolye haç üzerinde görülmektedir (Maremveliotaki, 2002, s. 504 kat. no. 692). Söz konusu eser 12.-13. yüzyıllara tarihlenir. Yine Ödemiş Müzesi'nde Orta Bizans Dönemine tarihlenen 1746 envanter nolu siyah bazalt taşından yapılmış dökme kuyumcu kalıp üzerinde bir pandantif haça ait negatifte Grekçe $\phi\omega\epsilon$ (ışık), $Z\omega H$ (yaşam) (Resim 4) yazılıdır (Mercangöz, 2007, s. 257).



Resim 4 – a-b Ödemiş Müzesi Siyah Bazalt Kuyumcu Kalıbı (Mercangöz, 2007, s. 257).

Bizans dönemine ait farklı malzeme ve örnekler üzerinde yer alan $\phi\omega\epsilon$ (ışık), $Z\omega H$ (yaşam) kelimelerini oluşturan harfler, İsa'nın İncil'deki bir cümlesinden oluşan *Akrostikon*'dur⁹. Bu cümle Yahya Bap 8:12'de “ben dünyanın ışığıyım; kim beni izlerse karanlıkta kalmayacak aksine yaşamın ışığına sahip olacaktır.” (Kitabı Mukaddes, 1997, s. 102). Şeklinde geçmektedir. *Akrostikon*, ışık ve yaşam kelimeleriyle oluşturulmuştur. Dünya ve ahirette inancı ve kurtuluşu simgelemektedir¹⁰.

Işık ve yaşamı simgeleyen harfler 6. yüzyıldan itibaren haç, paten gibi litürjik eşyalarda ve farklı el sanatları örneklerinde görülmeye başlanmıştır. Söz konusu yazıt aynı zamanda ölüm kültü çerçevesinde de kullanılmıştır. Örneğin Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen mermer röliğin kapak kısmında bu harfler kazanmıştır (Ötüken, 2007, ss. 131-132, dipnot 5-16). Işık ve yaşam yazıtı dünyayı aydınlatan İsa'nın onu izleyen müminlerini ahirette yeniden yaşama kavuşturacağını direteceği mesajını vermektedir. Bandırma Müzesi koleksiyonunda yer alan adak haçı (sahibi tarafından) yeniden diriliş inancından dolayı adanmış olabilir. Işık ve yaşam

⁹ *Akrostikon*; bir şiir veya şarkı metnindeki baş harf ya da başlangıç kelimesinden seçilerek oluşturulan kısaltmalardır. Acros (enyüce/yüksek), stichos (satır/ vezin) demektir (Ötüken, 2007, s. 131).

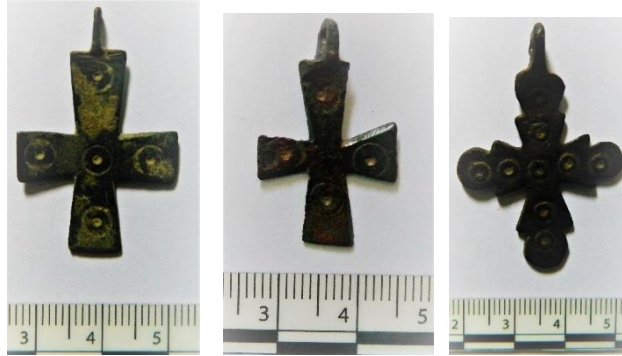
¹⁰ Işık ve yaşam kelimeleri İsa'ya ait sembollerdir (Ötüken, 2007, s. 131 dipnot4).

Akrostikon'u yer alan eserler 5. yüzyıldan başlayarak 13. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen adak haçını, Ödemiş Müzesi'ndeki tarihlenen kuyumcu kalıbından ve Selanik Bizans Kültürü Müzesi'nde bulunan örnekten yola çıkarak Orta Bizans Dönemi içinde değerlendirmek mümkündür.

Bizans döneminde pandantif haçlar hem kadınların hem de erkeklerin boyunlarında taşıdıkları, inançlarının simgesi olması dışında nazar, hastalık ve kötülöklere karşı koruyucu özellikleri olduğuna inanılan takılardı (Köroğlu, 2004, s. 45). Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde bulunan dokuz adet pandantif haç kollarının biçimine göre; yassı, oval ve dairesel kesitli olarak gruplandırılmıştır. Müzedeki haçların, altısının kolları yassı (Kat. no. 2-7), ikisinin oval (Kat. no. 9-10), birinin ise dairesel kesitlidir (Kat. no. 8).

Çalışma kapsamında incelenen iki adet (Kat. no. 2, 3) yassı kesitli pandantif haçın kolları merkezden dışarıya doğru genişlemekte üzerlerinde kazıma tekniğinde yapılmış iç içe geçmiş daireler bulunmaktadır (Resim 5. a.-b.).



Resim 5 – a.-b.-c. Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Pandantif Haçlar

Bizans dönemine ait yassı kesitli, haç kolları merkezden dışarı doğru genişleyen, içbükey sonlanan üzeri iç içe dairesel bezemeler ile süslenmiş pandantif haçlar, üslup özellikleri ve buluntu yerlerine göre farklı yüzyıllar içinde değerlendirilmiştir. Örneğin Atina, Bizans ve Hıristiyan Müzesi'nde T 1726 ve T 2292 envanter nolu pandantif haç (Maremveliotaki, 2002, ss. 499-500, kat. 681- 682) ile Elaiussa Sebaste, kazısı buluntusu haçlar 5.-7. yüzyıllara tarihlenmektedir (Ferrazzoli, 2012, s. 304, res. 46-47)¹¹. Amorium'daki kazılar sırasında atriumun güney revakında yer alan 18

¹¹ Bu tür kolye haçın kullanımı çok yaygındır, farklı müze ve kazı buluntuları arasında görmek mümkündür. Örneğin Denizli Arkeoloji Müzesi'nde, 1802 envanter nolu eser (Özdemir ve Öztaşkın, 2010, s. 493, kat. 2, res. 1a).

numaralı mezarda bulunan pandantif haç 11. yüzyıla (Lightfoot, Koçyiğit ve Yaman, 2007, s. 446 res. 6). Nevşehir Müzesi'nde 4310 envanter nolu eser ile Kırşehir Müzesi'ndeki 2014 envanter nolu pandantif haç 6.- 10. yüzyıllar arasında değerlendirilmiştir (Ünlüler, 2019, ss. 43-44, kat. no. 21-22). Bu örneklerinin yanı sıra Kadıkalesi /Anaia kazısında ele geçen pandantif haç, kendisi ile aynı açma ve seviyede bulunan imparator VIII. Mikhail Palaiologos'a (1259-1282) ait sikkeden yola çıkarak 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Altun, 2015, s. 18 kat. no. 13). Yumuktepe kazılarında 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen haç örnekleri üzerinde bu tarz süslemeler vardır (Köroğlu, 2010, ss. 417-426).

Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde yer alan iki adet pandantif haçın yassı kesitli kolları merkezden dışa doğru hafif genişlemektedir. Kolların uçları iki yandan dışa taşkın birer küçük yarım daire ile sonlanmaktadır (Kat no. 6, 7) (Resim 5c.-6). Bu tür pandantif haçlar, Bizans döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Çeşitli kazıların Bizans dönemi tabakalarında ve müzelerde bulunan bu biçimdeki bronz pandantif haçların üzerlerinde farklı süslemeler yer almaktadır. Örneğin Zeytinli Bahçe-Birecik (Urfa) kazılarında bulunan haçın üzerinde İsa betimi (Dell'era, 2012, ss. 404-405), Sagalassos kazılarında bulunan haçın üzerinde ise geometrik desenler, görülmektedir (Cleymans ve Talloen, 2018, s. 288, res. 5h-5ı). Yine Yunanistan'da Abdera Müzesi'nde bulunan M.A. 6699 envanter nolu, aynı biçimli pandantif haçın üzerinde yazıt ve kollarında noktalardan oluşan süsleme yer almaktadır. Eser Orta Bizans Döneminde 11.-12. yüzyıl içinde değerlendirilmiştir (Zikos, 2002, s. 504 kat. 691). Katalog no. 6'nın oldukça benzeri Aksaray Müzesi'ndeki A3744/24.06.2007 nolu pandantif haçtır. Eser 9.-11. yüzyıla tarihlenmektedir (Ünlüler, 2019, s. 97, kat. no. 75).



Resim 6 – Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Pandantif Haç

Bandırma Arkeoloji Müzesi'ndeki iki adet yassı kesitli pandantif haç birbirine oldukça benzemektedir (Kat no. 4-5). Pandantif haçların kolları yuvarlatılmış, kesişme noktalarında ve uçlarında dairesel kabartmalar ile sonlanmaktadır (Resim 7 a.-b.).



Resim 7 – a.-b. Bandırma Arkeoloji Müzesi’ndeki Bronz Pandantif Haçlar

Bu haçların benzer örnekleri Türkiye ve Türkiye dışındaki kazılarda bulunmuştur. Sagalassos kazılarında aşağı agoradaki, 2 nolu mezarda bu tarz haç kolye ele geçmiştir. Mezardaki iskelet üzerinde yapılan radiokarbon testi sonucunda iskelet 1025-1168 yılları arasına dolasıyla da haç da aynı zaman dilimi içine yerleştirilmiştir (Cleymans ve Talloen, 2018, s. 288, res. 5c, 5d). Benzer haç örnekleri, Selanik mezar kazılarında da bulunmuş ve 13. yüzyılın ortalarından, 15. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir (Antonaras, 2012, s. 123 res. 10). Ayrıca, Heraklia Perinthos (Marmara Ereğlisi)’da bir mezar buluntusunda benzer pendentif haçlar ele geçmiş ve 9.-12. yüzyıl arasına tarihlenmiştir (Westphalen, 2012, ss. 132-134 res. 5-6). Çeşitli kazı ve müzelerdeki benzer örnekleri göz önüne alındığında bu tarz haç kolyelerin de 9.-15. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bandırma Arkeoloji Müzesi’nde haç kolları oval kesitli iki adet bronz pendentif haç bulunmaktadır (Resim 8. a.-b.). Bu haçlardan birinin kollarının birleştiği noktada kabartma şeklinde haç motifi görülmektedir (Kat no. 9). Pendentif haçın oldukça benzeri Sagalassos kazılarında bulunmuştur. Sagalassos buluntusunun, haç kollarının birleşme noktası karedir ve üzerinde kazıma tekniğinde çapraz süsleme vardır (Cleymans ve Talloen, 2018, s. 288, res. 5f). Ayrıca Kayseri Müzesi koleksiyonunda yer alan 2012/704 envanter nolu bronz pendentif haç da esere benzemektedir (Ünlüler, 2019, s. 107, kat. no. 87). Her iki örnekte 9.-12. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.



Resim 8 – a.-b. Bandırma Arkeoloji Müzesi’ndeki Bronz Pandantif Haçlar

Diğer bronz pandantif haçın (Kat. no. 10) merkezi kare şeklindedir. Sinop-Dikmen Nekropolü Kazılarında bir bebeğe ait mezarda 6.-7. yüzyıla tarihlenen aynı biçimdeki haç örneği ele geçmiştir (Köroğlu ve Vural, 2017, s. 351, fot. 7). Bu haçın diğer benzeri Selanik, Bizans Kültürü Müzesi’ndeki 12.-13. yüzyıla tarihlenen envanter BA 43/2 nolu eserdir (Marki, 2002, s. 505 kat. no. 693).

Bandırma Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda yer alan diğer bir pandantif haçın kolları ince ve dairesel kesitlidir. (Kat no. 8). Kolların uç kısımları küre, merkezi ise kare şeklindedir (Resim 9). Pandantifin yakın benzeri Edesa Müzesinde envanter no. Ed/M16 eserdir. Edesa Müzesi’ndeki örnekte haç kollarının birleşme yeri kare şeklinde düzenlenmemiştir. Pandantif haç 10.-12. yüzyıllar arasına tarihlendirilir (Paisidou, 2002, s. 500, kat. 683).



Resim 9 – Bandırma Arkeoloji Müzesi’ndeki Bronz Pandantif Haç

2. Süsleme

Bandırma Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda Bizans Dönemine ait pandantif haçların üzerinde geometrik süslemeler görülmektedir. Geometrik süslemeler kabartma ve kazıma tekniklerinde yapılmıştır.

Geometrik süsleme olarak dairesel bezemeler ve yatay yivler bulunmaktadır. Kazıma tekniğinde yapılan dairesel bezemeler (Kat. no. 2, 3, 7) görülmektedir. Kat. no. 2’de haçın ön yüzünde dairesel bezemeler merkez ve kollarda birer adet uygulanmıştır. Kat. no. 3’de kollarda birer adet dairesel bezemeler görülmektedir. Kat. no. 7’de haçın her iki yüzeyinde dairesel bezemeler merkezinde bir, kollarında iki adet uygulanmıştır. Geometrik süsleme olarak Kat. no. 10’da haç kollarının üst bölümünde birer adet yatay yiv kazıma tekniğinde yapılmıştır. Kat. no. 6’da haç kollarında noktalardan oluşan süsleme bulunmaktadır.

Kabartma tekniğinde yapılmış geometrik süslemeler kabara şeklinde uygulanmıştır. Bu teknik Katalog no. 4 ve 5’de görülmektedir. Ayrıca Kat. no. 9’un haç kollarının birleştiği merkezde kabartma tekniğinde yapılmış haç motifi görülmektedir.

SONUÇ

Bandırma Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda Bizans Dönemine ait on adet bronz haç bulunmaktadır. Eserlerden biri adak dokuzu ise pandantif haçtır. Haçlarda form olarak Latin Haçı ve Yunan Haçı görülmektedir. Haçların, birkaçında görülen hafif bozulma dışında oldukça iyi durumda bulunmaları ve sağlam biçimde korunmuş olmaları ile önemli bir eser gurubunu oluştururlar. İlk sırada yer verilen küçük boyutlu adak haçı müze koleksiyonunda önemli bir yere sahiptir (Kat. no. 1). Adak haçının üzerindeki yazıtta harfler, haç kollarının üzerinde yukarıdan aşağıya **ΦΩC** (**ışık**) ve soldan sağa **ZΩH** (**yaşam**) olarak okunmaktadır. Haçın üzerindeki yazıtın benzer örnekleri Bizans döneminde 5. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Ödemiş Müzesi’ndeki Orta Bizans Dönemine tarihlenen kuyumcu kalıbından yola çıkarak adak haçını aynı dönem içinde değerlendirmek mümkündür.

Makale kapsamında incelenen pandantif haçlar yassı, oval ve dairesel kesitli olarak üç grup altında incelenmiştir. Pandantif haçlardan yüzeylerinde kazıma tekniğinde yapılmış dairesel bezeme süslemelerin görüldüğü örneklerin Erken ve Orta Bizans Dönemine ait yerleşim alanlarında müze koleksiyonlarda yer almasından bu tür pandantif haçların, Bizans toplumunda, üretiminin ve kullanımının yüzyıllar boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. Kazı örnekleri ile form ve teknik özelliklerine göre bu haçlar (Kat. no. 2, 3, 7) 6.-13. yüzyıllara tarihlenebilir.

Bandırma Arkeoloji Müzesi’nde bulunan, yassı kesitli, uç kısımları yuvarlatılmış, kesişme noktalarında ve uçlarında dairesel kabalar ile sonlanan pandantif haçların (Kat. no. 4-5), Anadolu ve Anadolu dışında yürütülen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan benzerlerinden dolayı 9.-15. yüzyıla kadar kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Müzedeki benzer eserler de aynı yüzyıllar içinde üretilmiş olmalıdır.

Yassı kesitli kolları merkezden dışarı doğru hafif genişleyerek uçları yarım yuvarlak ve iki yandan dışa küçük dairesel çıkıntılar ile sonlanan iki yüzeyi nokta bezemeli haç (Kat. No. 6) benzer örneklerine göre 9.-12. yüzyıla tarihlenebilir.

Müze koleksiyonunda yer alan kolları oval kesitli pendantif haçlar (Kat. no. 9-10) müze ve kazılarda yer alan benzer örnekleri ile karşılaştırarak 7.-13. yüzyıllara tarihlenir. Diğer bir pendantif haçın kolları ince ve silindirik kesitlidir (Kat. no. 8). Eser 10.-12. yüzyıllar arasına yerleştirilebilir.

Sonuç olarak Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde bulunan broz haçlar, Erken, Orta ve Geç Bizans Dönemi içine tarihlenebilir. Haçlar form ve süsleme açısından önemli bir grubu oluştururlar. Eserlerin benzer örneklerinin çeşitli müze, koleksiyon ve kazılarda bulunması bahsi geçen haçların Bizans toplumunda yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

KATALOG**Katalog No: 1 Resim No: 3 Müze Envanter No: 174****Müze Geliş Şekli:** Satın alınma **Tür:** Adak Haçı**Malzeme:** Bronz **Ölçüleri:** 6,8 x 5 cm **Yazıt:** ΖϞΦΗC (Zofes) yazılıdır.**Eserin Tanımı:** Döküm tekniğinde yapılmış adak haçı. Latin Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları merkezden dışa doğru genişlemekte ve içbükey sonlanmaktadır. Haç kollarının üzerinde Grekçe harfler yer alır. Arka yüzü düz olan haçın alt kolunda taşınabilmesi için sap bulunduğu dair bir iz görülmemektedir.**Tarih:** Orta Bizans Dönemi**Katalog No: 2 Resim No: 5a Müze Envanter No: 1781****Müze Geliş Şekli:** Satın alınma **Tür:** Pandantif haç**Malzeme:** Bronz **Ölçüleri:** 3,7 x 2,4 cm**Eserin Tanımı:** Döküm tekniğinde yapılmıştır. Latin Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları düz olarak sonlanmaktadır. Dikey kolları yatay kollarından daha uzundur. Haçın merkezi ve kolları kazıma tekniğinde birer adet iç içe dairesel bezemelerle süslenmiştir. Arka yüzeyi düz ve sadedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.**Tarih:** 6.-13. yüzyıl.**Katalog No: 3 Resim No: 5b Müze Envanter No: 300****Müze Geliş Şekli:** Satın alınma **Tür:** Pandantif haç**Malzeme:** Bronz**Ölçüleri:** 2,5 x 1,5 cm**Eserin Tanımı:** Döküm tekniğinde yapılmıştır. Latin Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları düz olarak sonlanmaktadır. Dikey kolları yatay kollarından daha uzundur. Sol haç kolu deforme olmuştur. Haç kolları kazıma tekniğinde birer adet iç içe dairesel bezemelerle süslenmiştir. Arka yüzeyi düz ve sadedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.**Tarih:** 6.-13. yüzyıl.**Katalog No: 4 Resim No: 7a Müze Envanter No: 1282****Müze Geliş Şekli:** Satın alınma **Tür:** Pandantif haç**Malzeme:** Bronz **Ölçüleri:** 3,2 x 2,7 cm**Eserin Tanımı:** Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları yuvarlatılmıştır. Haç kollarının kesiştiği noktada ve uç kısımlarında kabara yer alır. Arka yüzeyi düz ve sadedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.**Tarih:** 9.-15. yüzyıl ortaları.**Katalog No: 5 Resim No: 7b Müze Envanter No: 1782****Müze Geliş Şekli:** Satın alınma **Tür:** Pandantif haç**Malzeme:** Bronz **Ölçüleri:** 3,2 x 3,1 cm

Eserin Tanımı: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları yuvarlatılmıştır. Haç kollarının kesiştiği noktada ve uç kısımlarında kabara yer alır. Arka yüzeyi düz ve sadedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.

Tarih: 9.-15. yüzyıl ortaları.

Katalog No: 6 Resim No: 6 Müze Envanter No: 1131

Müze Geliş Şekli: Satın alınma **Tür:** Pandantif Haç

Malzeme: Bronz **Ölçüleri:** 4x3 cm

Tanım: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları dışa taşkın yarım daire biçiminde ve yanlardan dışa küçük çıkıntılarla sonlanmaktadır. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır. Haçın orta kısmı sanki çapraz olarak ip sarılmış gibi noktalarla belirgin hale getirilmiştir. Haç kollarında da biçimsiz delikli süsleme vardır. Arka yüzünde de aynı tür süsleme görülür.

Tarih: 9.-12. yüzyıl.

Katalog No: 7 Resim No: 5c Müze Envanter No: 1033

Müze Geliş Şekli: Satın alınma **Tür:** Pandantif haç

Malzeme: Bronz **Ölçüleri:** 4,5x 3,2 cm

Eserin Tanımı: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Yassı kesitli haçın kolları merkezden uçlara doğru genişlemekte ve yassı daireler ile sonlanmaktadır. Haçın merkezinde birer, haç kollarında ikişer adet kazıma tekniğinde iç içe dairesel bezemelerle süslenmiştir. Arka yüzünde de dokuz adet aynı şekilde yapılmış iç içe dairesel bezemeler görülmektedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.

Tarih: 9.-13. yüzyıl.

Katalog No: 8 Resim No: 9 Müze Envanter No: 1044

Müze Geliş Şekli: Satın alınma **Tür:** Pandantif haç

Malzeme: Bronz **Ölçüleri:** 3x 2 cm

Eserin Tanımı: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Haç kolları ince dairesel kesitli, uç kısımları küre, Kolların uç kısımları küre, merkezi ise kare şeklindedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.

Tarih: 10.-12. yüzyıl.

Katalog No: 9 Resim No: 8a Müze Envanter No: 962

Müze Geliş Şekli: Satın alınma **Tür:** Pandantif haç

Malzeme: Bronz **Ölçüleri:** 4,1 x 3,1 cm

Eserin Tanımı: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Oval kesitli haçın merkezi kare şeklinde, silindirik kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları kesik koni formunda son bulmaktadır. Kare şeklindeki haç merkezinde kabartma şeklinde haç motifi görülmektedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası bulunmaktadır.

Tarih: 9.-12. yüzyıl.

Katalog No: 10 **Resim No:** 8b **Müze Envanter No:** 1292

Müze Geliş Şekli: Satın alınma **Tür:** Pandantif haç

Malzeme: Bronz **Ölçüleri:** 3x 1,8 cm

Eserin Tanımı: Döküm tekniğinde yapılmıştır. Yunan Haçı formundadır. Oval kesitli haçın merkezi kare şeklinde, silindirik kolları merkezden dışa doğru hafif genişleyerek uçları kesik koni formunda son bulmaktadır. Haç kollarında birer tane kazıma tekniğinde yiv vardır. Haçın diğer yüzü de aynı biçimdedir. Üst kolun ucunda ip ya da zincirle kullanılan askı halkası kapanmıştır.

Tarih: 7.-13. yüzyıl.

KAYNAKÇA

- Acara, M. (1997). *Bizans maden sanatında dini törenler sırasında kullanılan (litürjik) eserler*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks Kilisesi'nde Liturji ve Litürjik Eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:15(1), 1998: 183-201.
- Acara Eser, M. (2007). Litürjide ve günlük kullanımda maden sanatı. A. Ödekan (Yay. haz.). *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans / The remnants, 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey* içinde (ss. 37-39). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Acara Eser, M. (2010a). Hıristiyanlıkta haç kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda bulunan bir grup haç. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (Yay. haz.). *Bizans ve çevre kültürler, Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen'e Armağan*, içinde (ss. 27-43). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat.
- Acara Eser M. (2010b). 12.-13. yüzyıl Bizans litürjisi ve litürjik eserlerinde değişimin tanıkları. A. Ödekan, Akyürek, E. ve Necipoğlu (Yay. haz.). *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, içinde (ss. 465-475), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Altun, F. İ (2015). *Kuşadası Kadıkalesi/Anaia Kazısı 2001-2012 sezonu Bizans küçük buluntuları*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Antonaras, A. C. (2012). Middle and late Byzantine jewellery from Thessaloniki and its region. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Yay. haz.). *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, içinde (ss. 117-26), İstanbul: Ege.
- Cleymans, S. ve Talloen P. (2018). Protection in life and death: Pendant crosses from the cemetery of Apollo Klarios at Sagalassos, Turkey. *European Journal of Archaeology*, 21 (2), 280-298. <https://doi.org/10.1017/ea.2017.55>.
- Cotsonis, John A. (1994). *Byzantine Figural Processional Crosses*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No. 10.
- Dell'era, F. (2012). Small finds from Zeytinli Bahçe- Birecik (Urfa). B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Yay. haz.). *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, içinde (ss. 393-406), İstanbul: Ege.
- Dodd, E. C. (1987). Three early Byzantine silver crosses, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 41, içinde (ss. 67-168).
- Downey, G. (1954). A processional cross, *The Metropolitan Museum of Art*, 12 (9), 276-280.
- Evans, H. C. ve Wixom, W. D. (1997). *The glory of Byzantium, art and culture of the middle Byzantine era 843-1261*, *The Metropolitan Museum of Art New York*.

- Ferrazzoli, A. F. (2012). Byzantine small finds from Elaiussa Sebaste B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Yay. haz.). *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, içinde (ss. 289-307), İstanbul: Ege.
- Gregory, T. E. (2008). *Bizans tarihi* (E. Ermert Çev.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Gregory, T. E. ve Cutler, A. (1991). Milvian bridge, A. Kazhdan (Yay. haz.). *The Oxford Dictionary of Byzantium* c. 2, içinde (s. 1375). Oxford: Oxford University.
- Kitabı Mukaddes. (1997). Eski ve Yeni Ahit Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Köroğlu, G. (2004). *Anadolu uygarlıklarında takı*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 1.
- Köroğlu, G. (2010). Yumuktepe Höyüğü kazılarında Ortaçağ takıları. K. Pektaş (Yay. haz.) *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, içinde (ss. 417-426), İstanbul: Ege.
- Köroğlu, G. ve H. Vural (2017). Sinop-Dikmen Nekropolü kazılarında ortaya çıkarılan Geç Roma-Bizans dönemi takıları”, *20. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* Ela Taş (Yay. haz.). cilt 1, içinde (ss. 348-357), Sakarya.
- Lightfoot, C., Koçyiğit, O. ve Yaman, H. (2007). Amorium Kazıları 2006, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 29 (1), içinde (ss. 443-466).
- Mango, M. M. ve Bouras, L. Ph. (1991). Bronze. A. Kazhdan (Yay. haz.). *The Oxford Dictionary of Byzantium* c.1, içinde (ss. 326-327) Oxford: Oxford University.
- Maremveliotaki, E. (2002). Copper-alloy pectoral cross. D. Papanikola-Bakirtzi (Yay. haz.). *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium* içinde (s. 499, kat. no. 681,682). Athens.
- Marki, E. (2002). Copper-alloy pectoral cross. D. Papanikola-Bakirtzi (Yay. haz.). *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium* içinde (ss. 504-505, kat. no. 692-693). Athens.
- Mercangöz, Z. (2007). Küpe kalıbı, A. Ödekan *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye’de Bizans / The remnants, 12th and 13th centuries Byzantine objects in Turkey* içinde (ss. 257-258). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Ötüken, S. Y. (2007). Işık-yaşam PWC-ZWH. C. Işık, Z. Ç. Ögün ve B. Varkıvanç (Yay. haz.). *Calbis, Baki Ögün’e Armağan* içinde (ss. 131-136). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özdemir, H. ve Öztaşkın, G. K. (2010). Denizli Arkeoloji Müzesi’nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup, K. Pektaş (Yay. haz.) *13. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, içinde (ss. 489-499). İstanbul: Ege.
- Paisidou, M. (2002). Copper-alloy pectoral cross. D. Papanikola-Bakirtzi (Yay. haz.). *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium* içinde (s. 500 kat. no. 683). Athens.

- Podskalsky, G. (1991). Cross. A. Kazhdan (Yay. haz.). *The Oxford Dictionary of Byzantium* c. 1 içinde (ss. 549-550). Oxford: Oxford University.
- Sandin, K. A. (1992). “*Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate size: Form Use and Meaning*” (Yayınlanmamış doktora tezi), The State University of New Jersey, New Jersey.
- Taft, R. F. ve Kazhdan, A. (1991). Cult of the cross. A. Kazhdan (Yay. haz.). *The Oxford Dictionary of Byzantium* c. 1. İçinde (ss. 551-553). Oxford: Oxford University.
- Ünlüler, Y. (2019). *Kapadokya bölgesi müzelerindeki Bizans Dönemine ait maden haçlar*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), T.C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Warland, R. (2012). Der gegenstand im bild: zur kontextualisierung von realien in der Byzantinischen wandmalerei Kappadokien. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Yay. haz.). *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, içinde (ss. 369-384). İstanbul: Ege.
- Westphalen, S. (2012). Kleinfunde aus der Basilikagrabung am Kalekapı in Marmara Ereğlisi (Herakleia Perinthos). B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Yay. haz.). *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts (Byzas 15)*, içinde (ss. 127- 35). İstanbul: Ege.
- Zikos, N. (2002). Copper-alloy pectoral cross, D. Papanikola-Bakirtzi (Yay. haz.). *Everyday Life in Byzantium, Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium* içinde (s. 504, kat. no. 691). Athens.
- Votive or dedicatory cross the Walters Art Museum içinde, <https://art.thewalters.org/detail/34501/votive-or-dedicatory-cross/> Erişim Tarihi: 24.11.2019